ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.01

Юрій Капарулін,

Херсонський державний університет

kaparulin.ksu@gmail.com

https://orcid.org/0000-0001-9099-5766

Михайло Домаскін,

Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 35

m_domaskin@ukr.net

МІЖ РАДЯНСЬКИМ ТЕРОРОМ ТА ГОЛОКОСТОМ: ДОСВІД АРКАДІЯ ВАЙСПАПІРА (1921–2018)

Актуальність дослідження визначається потребою пояснення та переосмислення трагічних подій національної історії ХХ ст., що мають резонанс у сучасному українському суспільстві. У центрі уваги доля звичайної людини, яка опинилася за складних життєвих обставин антигуманної і злочинної політики радянського та нацистського тоталітарних режимів. Аркадій Вайспапір відомий передусім як учасник повстання в таборі смерті Собібор. Однак детальніше вивчення його біографії спонукає переосмислити й інші проблеми історії довоєнних та післявоєнних років.

Методологія дослідження ґрунтується на персоналістичному, мікроісторичному та системному підходах, принципах науковості та історизму.

А. Вайспапір був вихідцем із середовища переселенців-євреїв, які мешкали на Півдні України. Встановлено, що до початку Другої світової війни він зростав та працював у селянській родині, на життя якої докорінно вплинули колективізація, Голодомор та політичні репресії. Зокрема, його батька Мойсея було незаконно заарештовано та розстріляно в херсонській тюрмі під час Великого терору. Опинившись у Червоній армії на початку Другої світової війни, молодий чоловік боровся за життя за умов бойових дій та Голокосту. Як радянський військовополонений євреї він потрапив до табору смерті Собібор, де став одним із активних учасників відомого повстання.

Під час Голокосту А. Вайспапір втратив більшість своїх найближчих родичів. У післявоєнні роки він спробував повернутися до соціуму, налагодити особисте життя та побудувати кар'єру в умовах посилення державного та побутового антисемітизму. На заваді цьому ставала біографія репресованого батька, через що він був обмежений у певних можливостях. Зокрема, отриманні партійного квитка.

Схарактеризовано життя А. Вайспапіра в Україні після розпаду СРСР, його роль у збереженні пам'яті про Голокост. Здійснено спробу показати медійний образ особистості в кінематографі. Встановлено, що з кінця 1980-х рр. і до сьогодні він був репрезентований у художньому та документальному кіно. Режисери намагалися передати через його досвід поведінку людини за екстремальних умов війни, коли заради порятунку доводилося вдаватися до насилля.

Зазначено, що тема повстання в Собіборі зберігає політичний підтекст і може бути використана за умов інформаційної війни.

Ключові слова: Аркадій Вайспапір, єврейські аграрні поселення, Південь України, колективізація, Голодомор, Великий терор, Друга світова війна, злочин геноциду, Голокост, Собібор, медійний образ, кінематограф.

Такі явища, як радянський терор або історія Голокосту змінили життя мільйонів людей, що часто перебувають по різні боки конфлікту. Узгодження цих досвідів сьогодні має будуватися на діалозі, покликаною об'єднати їх у різнобічній критичній візії минулого, яка має сприяти порозумінню та консолідації соціуму. Це особливо важливо за умов інформаційної війни, коли окремі історичні події та образи експлуатуються як зброя, здатна дестабілізувати суспільство.

Метою цієї статті є вивчення життєвого досвіду Аркадія Вайспапіра (1921–2018), що демонструє персоніфікований вимір життя єврейського населення в Радянській Україні за умов утвердження більшовицької влади в 1920-ті рр., політики колективізації і Голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій 1930-х рр., Другої світової війни, Голокосту і повоєнного часу. У центрі уваги доля людини, котра отримала трагічний досвід життя за двох тоталітарних режимів, пройшла крізь горнило війни – концтабір Собібор, але, незважаючи на чимало особистих трагедій, зберегла жагу до життя та людяність.

Ціле ХХ століття, аж до переломних для України 1990-х рр., було ерою макропідходів в історичному мисленні. Домінувало уявлення про те, що хід світової історії легко відтворити за допомогою універсальних пояснювальних схем, у яких часто губився індивід¹. Проте представники нової наукової історії, зокрема Дж. Леві, наголошували, що «мікроісторія не налаштована приносити в жертву індивідуальність заради узагальнення: навіть більше, у центрі її уваги – вчинки особистостей або окремі події. Проте вона також не схильна відкидати всіляку абстракцію: малопомітні ознаки або окремі казуси можуть

¹ Ярослава Верменич, «Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень», Український історичний журнал 4 (2010): 156–169.

сприяти виявленню більш загальних феноменів»². У нашому випадку такий підхід дозволяє показати, з якими складнощами міг зустрітися український радянський єврей, та пояснити їхні причини на тлі епохи.

Хронологічно дослідження охоплює 1921–2020 рр. та включає життєві роки А. Вайспапіра і подальшу репрезентацію його медійного образу в кінематографі.

Джерельну основу статті становлять опубліковані та неопубліковані писемні джерела, фотографії та кінофільми. Зокрема, здійснено пошук і залучення раніше невідомих загалу архівних документів у Галузевому державному архіві Служби безпеки України та Державному архіві Херсонської області; розглянуто кінофотофонодокументи, пов'язані з Аркадієм Вайспапіром у контексті вивчення теми повстання в таборі смерті Собібор; проведено роботу з онлайн-ресурсами, як-от цифрові колекції Яд Вашем та Меморіального музею Голокосту США (USHMM).

Перші згадки про Аркадія Вайспапіра містяться в «Чорній книзі» в розділі про повстання в Собіборі. П. Антокольський та В. Каверін звернулися до щоденника одного з лідерів повстання О. Печерського, який вказав на роль А. Вайспапіра під час нападу на німецьку адміністрацію табору³. У 1982 р. було опубліковано документальну повість американського письменника Р. Рашке «Втеча з Собібору» (оригінальна назва «Escape from Sobibor»), у якій згадується той самий сюжет і наводиться перелік повстанців, яким вдалося вижити після втечі⁴. У праці І. Арада «Операція “табори смерті Райнхарда”, перероблене і доповнене видання: Белжець, Собібор, Треблінка», А. Вайспапір фігурує в кількох епізодах повстання, але без детального опису його персоналії⁵. Це характерна риса робіт до 1990-х рр., коли у А. Вайспапіра не було можливості відкрито говорити про свою участь у тих подіях.

Дослідниця С. Лейдесдорф, посилаючись на матеріали інтерв'ю з А. Вайспапіром, відзначила, що і в 2010 р. він розповідав подробиці повстання в Собіборі, «ретельно добираючи героїчні слова». Водночас він ледь наважувався розповідати про досвід страждання від

комуністичного ладу, зокрема смерть батька⁶. Цілком можна було зрозуміти таку реакцію людини в літах, якій упродовж десятиліть дозволялося говорити лише ідеологічно вивірену версію повстання як героїчного подвигу радянських військових. Напевно, чоловік хотів захистити родину від тих гонінь, які пережив сам.

До спогадів А. Вайспапіра звертаються сучасні дослідники, зокрема, Дж. Шелвіс використовує його опис повсякденного життя в таборі: розклад, харчування, знущання над бранцями з боку адміністрації тощо⁷.

Наукова новизна цієї статті полягає в тому, що вперше систематизовано біографічні відомості А. Вайспапіра та розглянуто його життєвий досвід як особи, яка постраждала від більшовицького та нацистського режимів. Показано репрезентацію образу діяча в кінематографі.

Очікуваними практичними результатами дослідження є формування критичної візії радянського минулого, а також привернення уваги до теми українського контексту повстання в Собіборі. Історія цього нацистського табору смерті на території Польщі має зв'язок з долею багатьох українців (як етнічних, так і за народженням, зокрема євреїв), які опинилися в ньому за різних обставин (як поміж бранців, так і серед охоронців). Зрештою, дослідження має сприяти поширенню ідеї про людське життя як найвищу цінність, формувати гуманістичний світогляд і сприяти утвердженню ідеї прав людини в сучасному світі.

Довоєнне життя в радянському колгоспі на Херсонщині: здобутки та руйнації під час колективізації, Голодомору 1932–1933 рр. та Великого терору

Аркадій Мойсейович Вайспапір народився 23 грудня 1921 р. в одному з єврейських поселень на Херсонщині під назвою Бобровий Кут. Кілька поколінь його рідних жили в цьому селі, заснованому ще в 1807 р. євреями-вихідцями із Білорусі⁸.

У середині 1920-х рр. радянська влада розпочала новий процес переселення євреїв у степи Півдня України. Поруч із Бобровим Кутом розташовувалося інше старовинне єврейське поселення – Велика Сейдеминуха. У 1927 р. воно стало центром першого в СРСР єврейського національного району і було перейменовано на Калініндорф.

² Джованні Леви, «К вопросу о микроистории», у *Современные методы преподавания новейшей истории* (Москва, 1996), 171, 184.

³ Василий Гроссман, і Илья Эренбург, ред., *Черная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в гитлеровских лагерях уничтожения на территории Польши во время войны 1941–1945 гг.* (Москва: АСТ: CORPUS, 2015), 603–613.

⁴ Richard Rashke, *Escape from Sobibor* (University of Illinois Press, 1995).

⁵ Yitzhak Arad, *The Operation Reinhard Death Camps, Revised and Expanded Edition: Belzec, Sobibor, Treblinka* (Bloomington: Indiana University Press, 2018), 322–323, 326, 338–339.

⁶ Selma Leydesdorff, Sasha Pechersky: *Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History (Memory and Narrative)* (New York: Routledge, 2017), 212.

⁷ Jules Schelvis, *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp* (Oxford; New York: Berg, 2007), 87–88.

⁸ «Бобровый кут», *Электронная еврейская энциклопедия*, дата звернення липень 20, 2021, <https://eleven.co.il/diaspora/communities/10677/>.

Батько Аркадія — Мойсей Вайспапір (1896—1938 рр.) — був землеробом, працював завідувачем тваринницької ферми в колгоспі «Ройтер Октябрь». Мати — Ріся Вайспапір (Кисельова, 1899—1941 рр.) — була колгоспницею. Аркадій мав старшого брата Беняміна (1920—1941 рр.) та сестру Басю (1936—1941 рр.), яка була улюбленицею всієї родини. Дід Лейб, по батьковій лінії, був заможним селянином, якого пізніше засудили як «куркуля». Дядько батька Шойлік (1873 р.н.) мешкав у Сполучених Штатах Америки в Нью-Йорку⁹.

До колективізації батько Мойсей та дід Лейб орендували млин. Сім'я тримала домашнє господарство, що складалося з 8 коней, 8 одиниць рогатої худоби, 30—40 га землі із залученням до праці найманих робітників¹⁰. Щоб уникнути розкуркулення, батько Аркадія продав частину свого господарства і працював у колгоспі. Сім'я пережила Голодомор. Однак усе ж йому не вдалося уникнути арешту.

У той час родина опинилася на одному з боків соціально-ідеологічного розламу «ми—вони», що пропагували більшовики. До категорії «ми» входили «радянська влада», «радянське суспільство», «пролетаріат», «робітники й селяни/бідняки». «Вони» підпадали під визначення «шкідників» або «ворогів»¹¹.

Під час суцільної колективізації Вайспапіри були віднесені до категорії «дрібнобуржуазних» селян (у розумінні «вони»), що визначалося наявністю господарства (ділянка землі, худоба, гарний будинок і господарчі приміщення, запас продовольства, сільськогосподарський реманент). Останні стали об'єктом усупільнення і вилучення в розпорядження колгоспів¹².

Радянська політика на селі призвела до Голодомору 1931—1933 рр., який не оминув єврейські колгоспи. Мешканка Бобрового Кута Марія Тиквенко згадувала про життя в роки голоду:

В 1933 році мені було всього п'ять років, пам'ятаю ніби якийсь сон. Було дуже голодно, восени на околицю села жителі звозили продовольство для податку, яке здавали державі. Мабуть, якийсь додатковий збір, бо був вже колгосп «Ройтер Октябрь», і він теж здавав зерно. Колгосп був багатий, тут жили в основному євреї. Але голод був і в нашому селі, хоча голодували не всі. Були такі люди, до яких навіть наймалися на роботу, щоб дали хоч трохи хліба... Запам'яталися розповіді батьків про

жінку, яка начебто зарізала свою дочку і їла. Потім хтось розповів про це в колгоспі, приїхала міліція і забрали ту жінку... В колгоспі давали робочим якусь юшку, трохи борошна, то мама рвала яблука — кислички, варила їх як кашу, додавала борошна і робила кисленьку затірочку. Отак їли її, в Інгульці ловили рибу, збирали на дні біля берега ракушки, варили їх, а якщо було на чому, то й смажили¹³.

Наступним ударом по мешканцях села став Великий терор 1937—1938 рр. як період наймасовіших репресій, жертвами яких стали десятки тисяч наших співгромадян. Тому дослідження цієї проблеми, крім академічної, містить й важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв репресій, проголошених «диверсантами», «шкідниками», «ворогами народу».

У ході «чисток» особливе місце займали посадовці, які були визнані винними за системні негаразди в аграрному секторі, що мало черговий раз продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Показові розправи над шкідниками в селі мали зняти соціальне напруження, переадресувавши невдоволення селян з кремлівських очільників та виконавців їх політики¹⁴.

28 лютого 1938 р. прокурор Калініндорфського району (сучасна Херсонська область) Шкловський розглянув матеріали, зібрані Калініндорфським районним відділом НКВС проти батька А. Вайспапіра — Мойсея. Його звинуватили як колишнього учасника сіоністської організації, який зберіг антирадянський настрій і проводив підіривну діяльність у роботі колгоспу. Після цього М. Вайспапіра відправили на утримання до Херсонської тюрми¹⁵.

Подальші матеріали слідства демонструють типове для того часу розкриття злочину, де під час допиту звинувачуваний сам визнавав свою провину:

Починаючи з 1918 року в с. Бобровий Кут приїздили агітатори з Херсона та Миколаєва, скликали збори єврейського населення і агітували за організований виїзд до Палестини. У своїх виступах вони відзначали, що вирішити єврейське питання зможе лише виїзд до Палестини, що радянська влада цього зробити не в змозі. Я глибоко вірив агітаторам...

¹³ Сергій Водотика, та ін., *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область* (Херсон: Наддніпрянська правда, 2008), 585.

¹⁴ Наталя Романець, «Боротьба із шкідництвом в аграрному секторі України як складова "Великого терору" (1937–1938 рр.)», у *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2013), 188–210.

¹⁵ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 3.

Кожного разу коли до Бобрового Кута приїздили агітатори, я їм допомагав у зборі населення, збирав серед населення гроші, які віддавав агітаторам. Я особисто виступав на зборах і закликав людей до організованого виїзду до Палестини... При наших зустрічах з друзями я їх питав, чому не їдуть до Палестини. Друзі казали, що мають отримати візи і тоді виїдуть... В колгоспі я працював з 1930 по 1935 рр. завідувачем фермою. У 1935 році на фермі пало дві корови, один бик, кілька телят, ферма знаходилася у поганому стані, за що мене зняли з роботи. У 1935 році було важке становище із кормами, через що відбулося падіння худоби. З 1935 року мене на відповідальну роботу в колгоспі не ставили, я весь час працював рядовим колгоспником¹⁶.

Можна відзначити дійсно суттєвий вплив сіоністів на єврейське населення України в 1920-х рр., однак чимало євреїв розглядали Україну як свою Батьківщину, намагалися працювати та реалізовуватися, не плануючи від'їзду. Проте в роки репресій радянська влада активно використовувала хоч якісь зв'язки із сіоністами як привід для порушення кримінальних справ. Тож родина Вайспапірів не була винятком.

До справи було залучено додаткові відомості та свідчення, за якими батько Мойсея, Лейб, на початку 1920-х рр. був «куркулем», мав млин та землю, використовував найману працю бідняків, над якими чинив фізичне насилля, що призвело до смерті двох з них¹⁷. З високою вірогідністю ці факти було сфальсифіковано, щоб підвести справу під потрібний вирок.

За рішенням трійки 16 квітня 1938 р. Мойсея Вайспапіра, як «сина куркуля, одного з керівників сіоністської організації в Калініндорфі, противника колгоспного будівництва та контрреволюційного пропагандиста» засудили до розстрілу¹⁸. Вирок було виконано 10 червня о 12-й годині ночі в Херсоні¹⁹. Разом з ним стратили іще одного репресованого — дядька Аркадія, Кисельова Залмана Йосиповича, також через «контрреволюційну діяльність»²⁰.

Після війни Аркадій подавав звернення про реабілітацію батька. Тоді йому відповіли, що його було засуджено на 10 років і він помер у засланні, а в реабілітації відмовили. Це був період радянської кампанії проти сіонізму і космополітизму²¹. Лише в 1961 р. за черговим

зверненням Аркадія було розпочато реабілітаційний процес, за результатами якого Херсонський обласний суд 29 травня 1968 р. скасував постанову трійки 1938 р. та реабілітував Мойсея Вайспапіра посмертно²².

Безумовно, можемо вважати, що як особлива категорія жертв репресій виступають члени родин репресованих, які могли піддаватися різним дискримінаційним діям з боку держави. Родина Вайспапірів також відчула це на собі. У 1939 р. Аркадій закінчив 10-річну школу з відзнакою. Далі він хотів продовжити навчання в одному з інститутів Одеси, але перед початком навчального року йому повернули документи, пояснивши це «перевищенням ліміту». Аркадій був переконаний, що це сталося через справу батька.

Старший брат Аркадія, який успішно навчався в Одеському педагогічному інституті, зголосився допомогти зі вступом, і Аркадія прийняли. Однак невдовзі вийшов наказ, за яким усіх випускників десятирічок призвали до армії. Тож замість Одеси Аркадій виїхав на призовний пункт у Калініндорфі²³.

Отже, Аркадій Вайспапір народився в складний, але обнадійливий час для єврейської громади Радянської України. Його батьки бажали мати своє господарство та жити затишним життям у південних степах. Однак у радянської влади були свої плани щодо успішних господарів. Родина Вайспапірів пережила колективізацію, Голодомор і опинилася під прицілом Великого терору. Радянський режим забрав батька Мойсея, якого чекав розстріл у Херсонській тюрмі. З початком Другої світової війни сини Мойсея опинилися на фронті, у лавах Червоної армії. Мати разом з їх маленькою сестрою лишилися самі в колгоспі, до якого невдовзі увійшли німецькі війська.

У вирі війни та Голокосту: досвід червоноармійця та бранця табору смерті

У 1940 р. Аркадія Вайспапіра та ще 9 хлопців з родин «ворогів народу», без проходження навчання у військовому училищі, призвали до війська. Служба Аркадія розпочалася 25 жовтня 1940 р. у піхоті²⁴. Деякий час його частина дислокувалася у м. Луцьк.

¹⁶ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 96–97.

¹⁷ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 219, 221–222.

¹⁸ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 1477.

¹⁹ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 236.

²⁰ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 1478.

²¹ Геннадій Костырченко, *Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР* (Москва: РОССПЭН, 2010), 212.

²² ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 400.

²³ Жанна Ковба, і Анна Прохорова, «Аркадій Вайспапір: Останній із Собібора», *Історична правда*, січень 19, 2018, <https://www.istpravda.com.ua/articles/5a6127164c347/>.

²⁴ «Аркадій Моисеевич Вайспапір», *Память народа 1941–1945*, дата звернення липень 20, 2021, <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero91950318>.

З початком німецько-радянської війни Аркадій проходив службу на Південно-Західному фронті²⁵. Молодий чоловік перебував у званні рядового. Разом зі своєю частиною він брав участь у відступі до Києва. Під час запеклої оборони столиці Аркадій отримав важке уламкове поранення, у нього були зламані обидві кістки правої ноги нижче коліна. У результаті його було евакуйовано до санітарного батальйону. 15 вересня 1941 р. Київ, у якому перебував санбат, опинився в німецькому оточенні. Разом із лазаретом військовий потрапив до полону, після чого його перевезли через Гомель до Мінська.

Опинившись у полоні та розуміючи ставлення нацистів до євреїв, А. Вайспапір узяв дівоче прізвище своєї матері й назвався Кисельовим. Це був один із перших кроків у реалізації стратегії виживання за умов Голокосту. Він згадував, що ніяких документів не запитували, а своє перебування в таборі описував таким чином:

Умови були погані. Люди мерли як мухи. Давали 150 грамів хліба зранку та ввечері, і один раз «баланду». Старі (ми називали старими тих, кому було за 40) — ті одразу помирали, а молодь довше трималася... Швидко помирали курці. Були ж такі курці, які за самокрутку пів пайки віддавали. І не витримували. Багато помирало тоді ще й від тифу. Тиф «косив». Захворів, температура — тебе відправляють на третій поверх померати. А я взагалі був дужим. Коли відчув, що у мене температура, я цього не показував і на ногах переніс тиф. Згодом мені один лікар сказав: «Ми з тобою на ногах тиф перенесли»²⁶.

Після одужання Аркадій почав працювати санітаром і доглядав за хворими. Під час його перебування в шпиталі німці дізналися, що заступником начальника шпиталю був єврей. Тоді розпочалися перевірки. Передусім перевіряли персонал — лікарів і санітарів. Половина з них виявилися євреями, що визначалося за наявністю «обрізання». Усіх їх помістили до підвалу. А. Вайспапір згадував:

Сказали, що нас посадили у підвал помирати від голоду. У цьому підвалі я перебував приблизно місяць. Потім, коли нас залишилося дуже мало, всіх вивели з підвалу, вишикували і з ранку до вечора гнали у мінський арбайтслагер — «Табір євреїв на Широкий»²⁷.

Начальник наступного табору був німцем, а два його заступники, Бунк і Блатман, — євреями, один з яких розподіляв в'язнів по робочих групах, і з яким у Вайспапіра склалися добрі стосунки. Після того,

²⁵ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі — ЦАМО РФ), ф. 33, оп. 686196, спр. 5634, арк. 108.

²⁶ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

²⁷ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

як Аркадій одужав, його відправили до команди «Телефункуль». Він працював на пиломатеріалі. Разом з іншими він пиляв та колов дрова, які потім розносили по будівлях, де жили німці. Інша половина працювала із пічником, готуючи йому матеріали для роботи.

У таборі Аркадій тримався двох своїх друзів-одеситів (з його спогадів нам відомі лише їх прізвища — Фімка та Зямка). Вони працювали втрьох. Аркадій з Фімкою були в команді «Телефункуль», а Зямка, через фізичні вади ніг, працював з пічником та прибиральником у бараці. Робітники жили в бараках і мали можливість поїсти тільки після роботи. Супровід на роботу і з роботи здійснювали поліцаї, серед яких були й етнічні українці²⁸.

У таборі на вул. Широкий Аркадій перебував до 1943 р. Про життя євреїв у той час він пізніше відзначив: «В Україні одразу повбивали євреїв, наші села, звідки я родом, за німців прожили близько місяця. А в Білорусі євреїв тримали для роботи»²⁹.

Восени 1943 р. ув'язнених з Мінська вивезли до табору смерті Собібор. Цей табір входив до мережі таборів у східній Польщі, як-от Треблінка та Белжець. Собібор знаходився поблизу однойменного села і залізничної станції в Люблінському воєводстві. Його будівництво почалося в березні 1942 р.³⁰

По периметру табір оточував паркан із колючого дроту з вплетеними в нього гілками дерев. Така конструкція дозволяла приховати від сторонніх, що відбувається всередині. Табір був розділений на три зони: адміністративну, приймальну і зону знищення. Євреї, що доставлялися транспортом, відразу ж прямували в приймальну зону. У зоні знищення перебували газові камери, траншеї для поховання і житлові приміщення для в'язнів-євреїв, які працювали в цій секції табору. Газові камери, що мали вигляд душових, могли вмістити 160–180 осіб кожна, до них подавався чадний газ. У кожній газовій камері був другий вихід, через який виносили трупи. У сусідньому сараї стояв двигун потужністю 200 кінських сил, що виробляв смертельний газ. Масові поховання були в безпосередній близькості від камер, кожна могила мала довжину 50–60 метрів, ширину 10–15 метрів і глибину 5–7 метрів³¹.

²⁸ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

²⁹ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

³⁰ Geoffrey P. Megargee, ред., *The United States Holocaust Memorial Museum encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*, т. 1, «Early camps, youth camps, and concentration camps and sub camps under the SS- Business Administration Main Office (WVHA)» (Bloomington: Indiana University Press, 2009).

³¹ Robert Rozett, і Shmuel Spector, ред., *Encyclopedia of the Holocaust* (Jerusalem Publishing House Ltd, 2000).

Управління Собібором здійснював персонал службовців СС та поліції (від 20 до 30 осіб). Окрім цього, був допоміжний підрозділ від 90 до 120 осіб, який складався з колишніх радянських військовополонених різних національностей, а також мешканців України та Польщі, відраних з цією метою. Усі вони проходили навчання в спеціальному закладі СС у Любліні – таборі Травніки. Комендантами Собібору були члени СС Лейтенант Франц Штенгель (з квітня до серпня 1942 р.) та капітан СС Франц Райхлейтнер (з серпня 1942 р. до листопада 1943 р.). Усього в таборі було закатовано близько 250 тис. осіб з різних країн Європи³².

У липні 1943 р. в таборі було організовано підпільну групу під проводом Л. Фельдхендлера, який раніше був головою юденрату в Золкієво. Її план полягав в організації повстання і масової втечі в'язнів. Наприкінці вересня до Собібору з Мінська прибули радянські військовополонені-євреї. У складі цієї групи перебував лейтенант Олександр Печерський, який увійшов до підпільної групи і став її командиром, у той час як Л. Фельдхендлер – його заступником. Група планувала вбити німецьких офіцерів, заволодіти їхньою зброєю і вирватися з табору. Разом з О. Печерським у табір прибув і А. Вайспапір³³.

Про своє прибуття до табору А. Вайспапір згадував так: «Ми приїхали вночі. Скільки туди їхали – не пам'ятаю. А після, стояли добу біля табору... Пізніше ми вже дізналися, що в той табір привозили ешелони з усієї Польщі, Німеччини, Голландії – багато людей привозили». Тим, хто щойно приїхав, казали: «Хто спеціалісти: столяри, теслярі, швачки, чоботарі – виходьте». Частина виходила. Згодом запитували: «Якщо є хтось, хто може перенести 80-ти кілограмовий мішок – виходь». І Аркадій вийшов. Потім, коли почали всіх виводити, Аркадій схопив друга Фімку і витягнув його із собою. У той день Аркадій та інші євреї лежали в бараку, чекали наказу й побачили на вулиці дим. До них підійшов один зі «старих» табірників. Вони запитали його: «Що це за дим?», а він відповів: «Це ваші товариші горять». Так вони дізналися і зрозуміли, куди їх привезли³⁴.

Аркадій та інші полонені з Мінська працювали як спеціалісти в майстернях, вантажники та будували бараки. У цей час якраз зводився четвертий табір – Нордлагер, у який збиралися привозити трофейну зброю.

Одного разу бранців, вишикували перевозити вантаж із першого табору в другий і відокремили хвіст колони. Німець відібрав усіх, хто був позаду, і повів до третього табору. Фімка потрапив туди, і Аркадій його більше не бачив.

Із повсякденного життя в Собіборі Аркадію запам'яталося так:

Одного разу мені дісталось від нашого капа. Окрім охорони, там були старші, і цей роздавав хліб. Я однією рукою взяв хліб і хотів іншою взяти ще шматок. Він вдарив мене ногойкою, зачепив спину та голову. Але я на нього не образився, він був доброю людиною і багатьом допомагав. І мені також, коли ми прибули з карцеру, ми були дуже слабкі і ледь рухалися. Він нас влаштував до команди, що мала назву «Генерал-губернаторство», де краще годували. Його всі поважали. Я працював у команді, де були сильні чоловіки, і ми пиляли та рубали дрова, але я захворів. Приїхали з медчастини забрати всіх хворих і почали їх вантажити в автівку. Але Блатман побачив мене і сказав коменданту, що я з команди і можу працювати. І я пішов від хворих. Їх відвезли, і більше їх не бачив. Хворих у таборі не тримали. Так він мене врятував³⁵.

14 жовтня 1943 р. – день, коли розпочалось повстання в таборі. В організації всієї підготовки Аркадій участі не брав. Утім, він увійшов до бойової групи. Головними в організації повстання були О. Печерський та Ш. Лейтман. Останній був родом із Польщі, але жив у таборі разом з радянськими євреями, оскільки з Польщі потрапив до Мінська. Аркадій був другом О. Печерського, і він тримав його в курсі підготовки повстання.

В оргкомітеті знали, що серед охоронців табору були поліцаї з етнічних українців. Вони мали по 10–15 патронів і гвинтівки, патрулювали навколо табору і були на вишках із кулеметами. Частина перебувала на вахті, а інші – десь за територією, у таборі для українців. Коли вони покидали вахту, то здавали зброю і патрони, адже не користувалися абсолютною довірою німецького командування. Також у таборі працювало до 20 німців, при чому частина була у відпустці. Отже, завданням повстанців було вбити якомога більше з них³⁶.

Підготовка до повстання йшла успішно, за два дні були готові два десятки ножів і десяток сокир. Ув'язнені, які брали участь у підготовці втечі – Аркадій, Юзеф, Шмуель, Хаїм – забирали «готову продукцію» і несли її в житлові бараки, де ретельно ховали. Коли О. Печерський скликав збори про план повстання, Аркадій завжди займав

³² «Sobibor: Key dates», *Holocaust Encyclopedia*. United States Holocaust Memorial Museum, травень 17, 2021, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/sobibor-key-dates>.

³³ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

³⁴ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

³⁵ Свідчення Аркадія Вайспапіра про його перебування в Мінську, Собіборі та в партизанських зонах (див.: Yad Vashem Documents Archive, запис № VT/8900, дата створення – 15 жовтня 2008 р.).

³⁶ Yad Vashem Documents Archive, запис № VT/8900.

свій спостережний пост. Зовні біля дверей він стежив за кожним, хто підходив до майстерні, щоб запобігти витоку інформації.

Б. Цибульський, який був там за старшого серед підпільників, перш ніж піти до Другого табору, провів зі своїми товаришами, Аркадієм і Якубом, заняття, під час якого вони тренувалися, як правильно бити сокирою. Аркадій впевнено заявляв, що все знає. Проте він так до кінця і не розібрався.

Коли почалося повстання, Аркадій був у майстерні кравця (за іншою версією — чоботаря) і мав ліквідувати німця Гринхауса, якого запросили на примірку³⁷. Німець прийшов міряти плащ. Те, що відбулося далі, Аркадій описав так:

Я отримав завдання в майстерні кравця. У нас велася підготовка.

Було виготовлено багато ножів і роздано сокири зі столярки. У мене була сокира і у кравця Лернера також. Усі були озброєні холодною зброєю. Коли нас викликали, на завдання вбивати німців інша група з Цибульським пішла до другого табору. Там було три німці, яких треба було вбити... Пропозиція Печерського не була для мене несподіваною, я знав, що я в бойовій групі і буду задіяний у знищенні німців. Але спочатку я не знав, куди піду. Потім Печерський дав завдання піти до майстерні кравця. Ми пішли з Лернером і чекали. При мені він приміряв плащ німцю. Німець мав пройти далі і стояти навпроти ширми, за якою був я. Однак німець чомусь не захотів пройти, і мені довелося просто вийти і пройти поряд із ним. Він тоді нічого не підозрював, і я вдарив його сокирою, але вдарив невдало. Німець закричав, тоді підійшов Лернер і вдарив вдруге. Ми були не досвідчені і били гострою частиною сокири, а не обухом. Голову розрубили повністю. Ми відтягнули його убик за ширму і накрили шинелями. Після цього майже одразу зайшов інший німець. І він спитав нас, що тут за безлад. Він підійшов до шинелей і нахилився, щоб роздивитися. Тоді я вдарив його сокирою. Після цього і Лернер вдарив. Так ми і другого вбили... Коли ми вбили першого, я одразу забрав його пістолет, а Лернер забрав його гаманець і віддав мені. Пізніше я його приніс до партизан. Там були німецькі гроші, а головне — посвідчення «*Oberscharfuehrer Siegfried Graetschus*»... Нами було передбачено вбити німців і дістатися до складу зброї. Ми мали напасти на цей склад та озброїтися. До столярки мав прийти найнебезпечніший німець Френцель, він був дуже енергійний. Але він не прийшов. Печерський сказав мені, що треба знайти його і вбити, але я сказав, що не зможу цього зробити. У мене не було більше сил цього робити. Так ніхто не пішов, і він залишився живий, а потім більше за всіх стріляв по нас з автомату. Через це ми не змогли підступитися до складу зброї і Печерський скомандував іти до воріт. Я потрапив до групи, яка мала розрубити колючий дріт сокирами. Дріт я перерубав, хоча й сильно

поранив руку. Говорили, що там рвалися міні, але я не пам'ятаю цього. Ми прямо проскочили до лісу, де зібралися разом³⁸.

Зрештою, залишилось близько п'яти німців. Вони були озброєні автоматами і стріляли в утікачів. Багатьох тоді вбили, але чимало людей вирвалося, поваливши огорожі з колючого дроту. Група втікачів, понад 150 осіб, дісталася до вирубки лісу. Тут Печерський і його товариші — Цибульський, Розенфельд, Вайспапір — затрималися, щоб прикрити відхід інших. Треба було пройти вирубку і досягти основного лісу — тільки там ув'язнені могли відчувати себе у відносній безпеці. Повстанці рухалися всю ніч. Зранку вони побачили, що опинилися поруч із табором. Учасник бойової групи О. Шубаєв сказав, що такою великою компанією вони далеко не вийдуть і запропонував розбиватися на малі групи. Ті, хто брав участь в організації повстання, рушили на північ окремо. Печерський зазначив, що треба йти через Білорусь, а не через Україну. Поляки пішли на Захід. Інші групи пішли українськими територіями, і майже всі там загинули³⁹. Це сталося тому, що далеко не всі місцеві жителі допомагали втікачам-євреям на їхньому шляху і траплялися випадки їх видачі німецькій владі.

Аркадій Вайспапір з групою рушив через Білорусь. Вони перейшли р. Буг: «Нам один поляк показав, де перейти. Олександр Печерський і Олексій Вайцен (який розмовляв польською) пішли до хати, попросили їжі. Цей поляк дав нам її і відправив сина показати, де брід». У такий спосіб радянські полонені зібралися на українській території: Аркадій Вайспапір, Семен Розенфельд, Хаїм Литвиновський, Олексій Вайцен, Наум Плотницький, Борис Табаринський і Олександр Печерський⁴⁰.

За Бугом вони потрапили до партизан. Їм відповіли, що євреї партизанам не потрібні й порадили йти через фронт. Пізніше вони опинилися у бригаді Брестського партизанського з'єднання. Партизани привезли повстанців до штабу Сталінської бригади. Там їх розділили на дві групи: Печерський і ще один потрапили до загону ім. Фрунзе. Аркадій Вайспапір був направлений назад, до загону Сталінської бригади. Там він був кулеметником, а згодом — командиром кулеметного відділення, коли партизан об'єднали із армією⁴¹. Зарахування О. Печерського до складу армії пройшло не так просто, як у С. Розенфельда та А. Вайспапіра. Оскільки він, офіцер, потрапив у полон, його відправили на перевірку до фільтраційного табору, а потім до штурмового батальйону.

³⁸ Yad Vashem Documents Archive, запис № VT/8900.

³⁹ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

⁴⁰ Иван Васильев, уклад., *Александр Печерский: прорыв в бессмертие* (Москва: Время, 2013).

⁴¹ ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686196, спр. 5634, арк. 392.

7 березня 1945 р. за успішну службу на посаді командира кулеметного відділення А. Вайспапір отримав медаль «За відвагу» — найвищу нагороду рядового складу⁴². Після війни Аркадій продовжив службу в армії до демобілізації в 1946 р.

Ще на службі А. Вайспапір дізнався, що на фронті загинув його брат, а матір, сестру і багатьох родичів розстріляли нацисти 16 вересня 1941 р. в Бобровому Куті на Херсонщині. Чоловік залишився один, але невдовзі зустрівся зі своєю майбутньою дружиною⁴³.

Таким чином, упродовж 1940—1945 рр. А. Вайспапір пройшов надзвичайно складний шлях рядового солдата та бранця концтабору. Проявляючи витримку, стриманість, хитрощі та сміливість, йому вдалося вижити в екстремальних умовах. Військовий пережив ще один тоталітарний режим, який утім забрав майже всю його родину. У післявоєнні роки його образ увійшов до мемуарів, художніх творів та кінематографу як одного із завзятих борців проти нацизму. Однак це був лише один бік його особистості. Гіркий досвід життя в радянському колгоспі для нього, як і для багатьох сучасників, був затьмарений наслідками Другої світової війни.

Післявоєнні роки

У перші післявоєнні роки відбувалося усвідомлення жакливої катастрофи українського єврейства за наслідками Голокосту. Для тих, хто вижив у війні, ситуація загострювалася через побутовий та державний антисемітизм⁴⁴.

У цей час А. Вайспапіру довелося усвідомити, що він втратив усіх найближчих рідних. Однак життя вимагало шукати подальшої самореалізації, на заваді чому іноді ставали єврейське походження та статус сина «ворога народу».

Перебуваючи в армії після завершення війни, А. Вайспапір написав листа до с. Бобровий Кут із проханням повідомити про долю родини:

Я ще коли був в армії, написав до себе в село. Попросив, щоб мені повідомили, хто з моїх родичів ще живий. Мені відповіли, що всі загинули. А Фаня, мій друг, була в селі, і їй показали мого листа, вона мені написала. Я поїхав тоді до неї в Артемівськ і через місяць ми одружилися. Коли почалась війна, вона вчилася в Харкові. Нашу місцевість зайняли,

а Харків — ще ні. А дядько в неї жив в Артемівську. Вона переїхала до дядька, з ним і евакуювалася. А потім повернулася назад до Артемівська... Ще рік я жив окремо, вчився. А згодом вона переїхала до мене в Запоріжжя, влаштувалася вчителькою у селі біля Запоріжжя. Звичайно, трохи допомагала мені, я довчився⁴⁵.

У 1948 р. в родині Аркадія і Фані народився їх перший син — Михайло. Після закінчення Запорізького індустріального інституту Аркадій працював майстром, начальником цеху, начальником технічного відділу, головним інженером заводу, а пізніше два роки був виконувачем обов'язків директора одного із заводів Запоріжжя.

Аркадій довгий час не мав партійного квитка, однак для кар'єрного зростання це був необхідний факт біографії, адже безпартійний не міг обіймати керівну посаду. Аркадій подав заявку про вступ до партії, і на зборах його прийняли. Однак через те, що його батько був засуджений, міський комітет партії не затвердив це рішення.

У 1959 р. у родині Вайспапірів народився другий син — Вадим. Велика радість поклала на Аркадія ще більшу відповідальність із забезпечення родини. Після відхилення заяви на вступ до партії Аркадія майже одразу зняли з посади виконувача обов'язків директора. Після цього він вирішив шукати інше місце роботи і в 1960-ті рр. переїхав на схід України⁴⁶. Молодий чоловік працював головним інженером заводу запчастин у Луганську та Артемівську. Пізніше переїхав до Донецька, де обіймав посаду начальника відділу в управлінні радгоспну. Там він працював до пенсії і зумів отримати квартиру від держави.

А. Вайспапір не розголошував інформацію про репресії проти свого батька. Коли в розмовах торкалися цієї теми, він говорив, що той загинув на війні. З початком чергової хвилі реабілітації, 7 липня 1961 р., Аркадій написав листа до Херсонського обласного відділення Міністерства державної безпеки (МДБ) з проханням реабілітувати Мойсея Вайспапіра. Він був переконаний, що батько був чесною людиною, сумлінним трударем, арештованим та страченим невинно. Водночас для нього було важливо позбутися статусу сина «ворога народу», що унеможливлювало його кар'єрне зростання. Однак процес реабілітації затягнувся на роки і тільки 29 травня 1968 р. справа батька була переглянута в президії Херсонського обласного суду. Лише 25 вересня 1989 р. Аркадію надійшла довідка від голови обласного суду В. Жаданенка, що рішення трійки УНКВС по Миколаївській області від 16 квітня

⁴² ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686196, спр. 5634, арк. 108.

⁴³ Yurii Kaparulin, «The Holocaust in the South Ukraine: the Response of Survived Jews of Kalinindorf District after Occupation», у *Colloquia Humanistica* 9 (Warsaw: Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences, 2020), 169–170.

⁴⁴ Vladimir Khanin, ред., *Documents on Ukrainian-Jewish Identity and Emigration, 1944–1990* (London; Portland: Frank Cass, 2003), 39.

⁴⁵ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

⁴⁶ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

1938 р. по відношенню до Вайспапіра Мойсея Лейбовича скасовано і він реабілітований посмертно⁴⁷.

Відлуння подій минулих років війни супроводжувало А. Вайспапіра все його життя. Він підтримував зв'язок з лідером повстання в Собіборі Олександром Печерським, котрий розшукав колишніх в'язнів табору. Кожні п'ять років, 14 жовтня, Аркадій разом з іншими колишніми бранцями Собібору зустрічалися і відзначали день «другого народження». У 1990 р. в Ростові-на-Дону Аркадій був присутнім на похоронах О. Печерського.

Попри те, що Аркадій та Фаня Вайспапіри після війни вирішили поїхати з Калініндорфського району, кожен п'ять років разом із синами вони їздили на могилу родичів у с. Бобровий Кут. Під час своєї останньої подорожі у 2012 р. туди приїхали тільки вони і двоє двоюрідних племінників Аркадія. Про те, що відбулося в рідному селі, він дізнався з розповідей місцевих жителів і не раз переказував цю моторошну історію:

Про те, як загинули мої рідні, я знаю все. Людей із нашого села викинували і повели до криниці. У тих краях землі колись належали німцю Лінку і в полі була глибока криниця. Всіх розстріляли і кинули до цієї криниці, когось живим, а когось — ні⁴⁸.

Після звільнення Херсонщини від нацистів криницю закопали. Єврейська община, з тих, хто вижив у війні, зокрема за допомоги Вайспапірів, збудувала пам'ятник.

Життя А. Вайспапіра — це приклад стійкості простої людини перед важкими викликами долі. Попри все, він зміг зберегти людські якості й не втратити жагу до життя. Він був батьком двох синів, дідусем двох онуків та онуки⁴⁹.

За ініціативи та підтримки молодшого сина Вадима в 1994 р. Вайспапіри переїхали до Києва. За спогадами Аркадія та Фані, у столиці вони жили добре. Батьки мешкали поряд з дітьми. Аркадій, як інвалід війни, отримував відносно непогану пенсію.

XXI століття Аркадій та Фаня Вайспапіри зустріли вже зовсім літніми людьми. Фаня відзначала: «Ось і займаюсь тим, що ходимо по лікарнях, аптеках, чіпляємося за життя...»⁵⁰. Попри те, що Аркадій

Вайспапір пройшов усю війну, радянська політика по відношенню до тих, хто був у полоні і мав єврейське походження, не передбачала високих відзнак. 6 листопада 1985 р. на честь сорокаріччя перемоги над нацизмом Аркадій як ветеран отримав ювілейний орден «Вітчизняної війни» I ступеня. Також він мав й інші нагороди: медаль «Партизан Вітчизняної війни», медаль «За відвагу», почесну грамоту «Бейт лохамей а-гетаот», премію «Скрипаль на даху» Федерації єврейських громад Російської Федерації в номінації «Людина-легенда». На схилі життя, у 2016 р., Аркадій Вайспапір отримав свій перший український орден «За заслуги» III ступеня від президента України Петра Порошенка.

Аркадій Мойсейович Вайспапір помер 11 січня 2018 р. у віці 97 років у Києві. Він прожив непросте, утім насичене подіями життя. Чоловік зміг пережити два тоталітарні режими, витримати загибель багатьох близьких людей, пройти жахи Другої світової війни та повернутися в соціум. Після розпаду СРСР Аркадій Вайспапір давав інтерв'ю, в яких у деталях розповідав про свій досвід участі в Другій світовій війні. Водночас чоловік з обережністю говорив про радянські репресії. Напевно, це було наслідком багатьох років життя за радянської цензури та загрози утисків, яких зазнала його родина раніше. Його досвід залишається цінним джерелом для вивчення та розуміння епохи.

Медійний образ А. Вайспапіра в художньому та документальному кіно

У широкому сенсі під медійним образом розуміють уявлення про особу чи організацію, що сформувалося в суспільстві. За радянських часів медіаобраз вибудовувався за допомогою друкованої преси, агітаційних матеріалів (листівок, брошур, плакатів, діаграм тощо), радіо, телебачення, художньої літератури, кіно та документалістики. Усі вони популяризували вождів, їх ідеї, існуючий устрій, створювали привабливий образ країни, що органічно вбудовувався в картину світу «радянської людини»⁵¹.

У сучасному світі створення медійних образів перестало бути прерогативою владних структур. Сучасні медіа відкриті широкому загалу і пропонують для створення контенту багато більшості можливості із залученням різноманітних інтернет-ресурсів.

Починаючи з кінця 1980-х рр. події в таборі смерті Собібор неодноразово ставали сюжетами для творчості кінематографістів, які бажали візуалізувати події та героїв минулого. Для розкриття теми

⁴⁷ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 400.

⁴⁸ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

⁴⁹ Ривка Кричевская, «Трагедия в Бобровом Куте», *Всеизраильская ассоциация «Уцелевшие в концлагерях и гетто»*, дата звернення липень 20, 2021, <https://www.netzulum.org/R/OrgR/Articles/Stories/Krichevski01.html>.

⁵⁰ Кричевская, «Трагедия в Бобровом Куте».

⁵¹ Світлана Козиряцька, «Формування медіаобразу: ретроспектива та сучасність», *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences* 130 (2017): 50–53.

стрічок митцям було необхідно звертатися до системи образів головних героїв, які залежно від кіножанру були представлені акторами або безпосередніми учасниками подій. З огляду на це, можемо виділити два типи образів, в яких зображено особу А. Вайспапіра: акторський та персональний. Перший представлено в ігровому художньому кіно, а другий — у документальних стрічках.

У 1987 р. було знято художній фільм «Втеча з Собібору» британського режисера Джека Голда⁵². Стрічка базується на екранізації вже згаданої документальної повісті Р. Рашке. А. Вайспапір у фільмі не представлений як головний або хоча б другорядний герой. Однак його можна впізнати під час зображення драматичних епізодів на початку повстання, коли бранці організували ліквідацію перших німецьких офіцерів (сцени із сокирою в майстерні кравця). Також наприкінці фільму в переліку колишніх в'язнів міститься ім'я А. Вайспапіра. Очевидно, що в авторів стрічки на той момент не було достатньо інформації, щоб розкрити його образ глибше. Залізна завіса продовжувала розділяти творців фільму та учасників повстання, які мешкали в СРСР. Зокрема, головному герою Олександру Печерському, якого зіграв Рутгер Хауер, не дозволили поїхати на прем'єру в США⁵³. Отже, образ А. Вайспапіра перейшов до стрічки з мемуарів та спогадів.

Навесні 2018 р. у прокат вийшов художній фільм «Собібор»⁵⁴, знятий відомим російським режисером та актором Костянтином Хабенським. У центрі сюжету так само радянський офіцер Олександр Печерський, роль якого виконав сам К. Хабенський. Автор відзначив, що «тема не проста і більш ніж драматична... про людей на піковій межі людських можливостей»⁵⁵.

У «Собіборі» Хабенського Аркадій Вайспапір виступає одним із героїв фільму. Його зіграв Сергій Годін. За словами актора, «грати не довелося, були створені всі умови, щоб пропустити події минулого через себе. У цьому допоміг режисер картини»⁵⁶.

Для того, щоб краще зрозуміти підхід К. Хабенського до екранізації образу А. Вайспапіра, ми написали йому листа в одній із соціальних

мереж і через деякий час отримали відповідь, що «це був скоріш за все збірний образ...». Тобто, коли в фільмі з'являвся Аркадій, К. Хабенський не прагнув повністю повторити події, що, за описом очевидців, відбулися в день повстання. Образ А. Вайспапіра демонструє поведінку людини на межі смерті й відчаю, коли довелося робити жажливі речі, щоб урятуватися. Сам А. Вайспапір у своїх численних спогадах відверто говорив, що в ті моменти йому було надзвичайно важко, як фізично, так і морально. Таким чином, ми можемо побачити посил режисера про застереження від героїзації війни, що, зокрема, притаманна сучасній російській політиці.

Загалом фільм «Собібор» отримав неоднозначні оцінки глядачів та спеціалістів з теми. Багато хто чекав, що це буде перший великий кінопроект про Голокост на пострадянському просторі. В інтерв'ю «Радіо Свобода» російський історик-архівист Леонід Тьорушкін висловив чимало зауважень до фільму та політики висвітлення теми про Собібор:

За фільмом не зовсім зрозуміло, хто у нас тепер Олександр Печерський? Раніше це був визнаний герой серед євреїв Росії, Ізраїлю, Америки, Нідерландів. Зараз виникає відчуття, що його хочуть зобразити радянським героєм, можливо, героєм для сучасної Росії, прибравши єврейську складову... Узимку, коли була, м'яко кажучи, невдала виставка, присвячена Собібору, в єврейському центрі толерантності, так само була і зустріч нащадків в'язнів, героїв Собібору з Ізраїлю, Росії, і там також вийшла швидко зроблена піар-акція для двох президентів, Росії та Ізраїлю. Путін і Нетаньяху зустрілися в Єврейському музеї. Виставка була зроблена тяп-ляп, а далі рабин Олександр Борода ніс ахінею про якихось бандерівців і так далі, також ще той був скандал. Я розумію, що кіно в наш час — це політичний засіб, але робити його слід якісно і серйозно. Навіщо допускати ляпи, давати жити недоброзичливцям, не важливо, руським чи євреям, тим, хто заперечує Голокост та в цілому хоче переглянути підсумки Другої світової війни?⁵⁷

Отже, це два всесвітньо відомі художні фільми про історію повстання в Собіборі, де фігурує Аркадій Вайспапір. Окремо слід виділити серію документальних стрічок, де він давав інтерв'ю як учасник повстання, або де були використані відеосвідчення, записані з ним раніше. Як реальні учасники історичних подій, герої таких фільмів не лише передають свій суб'єктивний досвід, але й формують найбільш прийнятний образ самого себе в медіа, що представляється публіці через візію режисерів.

У 1989 р. було завершено спільний радянсько-нідерландський кінопроект «Восстание в Собиборе» («Revolt in Sobibor»), співавторами

⁵⁷ Елена Фанайлова, «Кто мешал следовать правде? Ошибки в фильме "Собибор"», *Радио свобода*, травень 28, 2018, <https://www.svoboda.org/a/29223173.html>.

⁵² Художній фільм «Побег из Собибора», 1987.

⁵³ Юлия Макарова, Константин Могилевский, і Михаил Эдельштейн, *Собибор: хроника восстания в лагере смерти* (Москва: Издательство «Э», 2018), 182.

⁵⁴ Художній фільм «Собибор», 2018.

⁵⁵ «Хабенский про "Собибор": "чертовски интересно" перевешивало "очень тяжело"», *Tass.ru*, дата звернення липень 20, 2021, <https://tass.ru/interviews/5160554>.

⁵⁶ «Фильм "Собибор" обсудили вместе с актерами», *Москва Центр*, грудень 6, 2018, <https://caoinform.moscow/film-sobibor-obsudili-vmeste-s-akterami/>.

якого виступили Павло Коган та Лілі Ван дер Берг⁵⁸. У фільмі було використано документальні свідчення учасників повстання. Відомо, що в 1988 р. на зйомках фільму був особисто присутнім Аркадій Вайспапір. Однак пошук можливості перегляду цієї стрічки поки не дав позитивних результатів. Тому оцінити репрезентацію образу А. Вайспапіра в її сюжеті зараз не видається можливим.

Документальний фільм «Арифметика свободи» (2010) розповідає про повстання в Собиборі⁵⁹. Режисер Олександр Марутян використав комбінацію спогадів його учасників, які були раніше записані різними інституціями, зокрема співробітниками фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (USC Shoah Foundation). Фрагменти із А. Вайспапіром розкривають хід повстання під командуванням О. Печерського. Аркадій зображується не лише як відповідальний учасник бойової команди, який мав брати участь у ліквідації нацистів, але і як чутлива людина. «Це не так просто вдарити людину сокирою», — казав він. Таким чином, для режисера було важливо підкреслити внутрішній конфлікт особи, яка має зважитися на вбивство заради порятунку.

Документальний фільм «Собибор. Нескорені» (2013) Сергія Пашкова⁶⁰ також ставить у центрі уваги радянського єврея, молодшого лейтенанта О. Печерського. Фільм знято на замовлення телеканалу «Росія 1» і він містить ряд повідомлень із політичним нахилом. Наприклад, на початку ведучий, стоячи поряд із меморіалом на станції Собибор, говорить: «Ніде в меморіальному комплексі не згадується ім'я радянського офіцера Олександра Печерського. Адже це саме він організував і очолив єдине успішне повстання в нацистському таборі смерті Собибор». Тобто через історію конкретної особистості по суті насаджується радянський героїчний архетип.

У фільмі використовуються спогади колишніх в'язнів табору, як-от: О. Печерського, С. Розенфельда, О. Вайцена, Т. Блатта, Х. Енгеля і А. Вайспапіра. Під час зйомок було організовано спеціальні записи інтерв'ю з іще живими учасниками повстання, зокрема Аркадієм Вайспапіром. Проте в сюжеті відсутні якісь нові факти або оцінки подій з його боку. Він лише переповів свою історію знову. Попри те, що в фільмі говориться про Голокост та єврейський досвід, він у загальних рисах продовжує радянську візію подій і політизацію теми. Крім того, у титрах не вказано, де саме відбувався запис інтерв'ю з А. Вайспапіром.

⁵⁸ «Восстание в Собиборе», *artdoc.media*, дата звернення липень 20, 2021, https://artdoc.media/ru/movie/opstand_in_sobibor_1989_140/.

⁵⁹ Документальний фільм «Арифметика свободи», 2010.

⁶⁰ Документальний фільм «Собибор. Непокоренные», 2013.

Відомо, що в цей час він мешкав у Києві. Можливо, йдеться про свідоме замовчування будь-яких зв'язків з Україною з огляду на «героїчну» тему. За кілька місяців після показу стрічки розпочалося збройне вторгнення військ Російської Федерації до Криму, під час якого тема Другої світової війни використовувалася російським телебаченням як зброя в ході інформаційної війни.

Таким чином, образ Аркадія Вайспапіра перейшов у кіно з опублікованих спогадів та записаних інтерв'ю. Він став частиною сюжету художніх та документальних стрічок. Його оповідання доповнюють картину повстання в Собиборі. Деякі режисери вбачали в особі А. Вайспапіра передусім важливого свідка. Інші намагалися передати збірний образ людини на війні, якій довелося чинити жажливі речі заради порятунку.

Висновки

Отже, життєвий досвід Аркадія Вайспапіра охоплює більшу частину XX та початок XXI століття. До сьогодні А. Вайспапір залишається відомим загалу та науковій спільноті переважно як учасник повстання в Собиборі. Зі змісту цієї статті видно, що його біографію можна залучати для переосмислення значно ширшої тематики, наприклад, про український контекст повстання в Собиборі. Доволі поширеним фактом є участь етнічних українців у контингенті охорони табору. Найбільш резонансна справа стосувалася травниківця Івана Дем'янюка. Однак українці в Собиборі — це не лише охоронці. Щонайменше чотири з сімох лідерів повстання, яким вдалося втекти з табору, були євреями, які народились і мешкали в Україні. Командувач повстанців Олександр Печерський народився у м. Кременчуці на Полтавщині. Аркадій Вайспапір вийшов з селянської родини, що мешкала на Херсонщині, а після війни прожив усе життя в Запоріжжі та Києві. Олексій Вайцен народився у с. Григореве Івано-Франківської області, до війни жив та навчався в Ходорові Львівської області. Семен Розенфельд народився та виріс у м. Тернівка, що на Вінниччині, а після війни мешкав у м. Гайворон Кіровоградської області. Їхні персональні історії сьогодні фактично «привласнено» і представлено переважно в російському медійному просторі як приклади радянського/російського героїзму, що не є коректним. Загалом історія Собибору використовується російськими ЗМІ як одна зі складових міфологізації знань про Другу світову війну, для викривлення історії, спекуляції на подіях минулого і формування антиукраїнської політики за умов гібридної війни. Підною відповіддю на це могли б стати критичні наукові дослідження сучасних українських дослідників з цієї теми.

**Yurii Kaparulin,
Mykhailo Domaskin**

BETWEEN SOVIET TERROR AND THE HOLOCAUST: THE EXPERIENCE OF ARKADII WEISPAPIR (1921–2018)

The relevance of the study is determined by the need to explain and rethink the tragic events of national history of the twentieth century, which resonate in modern Ukrainian society. The article focuses on the fate of ordinary person, who found himself in the difficult circumstances of the inhumane and criminal policies of the Soviet and Nazi totalitarian regimes. Arkadii Weispapir is known primarily as a participant in the uprising in the Sobibor death camp. However, a closer study of his biography prompts us to rethink other problems in the history of pre-war and post-war years. The research methodology is based on personalistic, microhistorical and systemic approaches, principles of science and historicism.

A. Weispapir came from a Jewish resettlement community in Southern Ukraine. It is established the fact that before the Second World War he grew up and worked in a peasant family whose life was radically influenced by collectivization, the Holodomor and political repression. In particular, his father Moses was illegally arrested and shot in the Kherson prison during the Great Terror. Being in the Red Army at the beginning of World War II, the young man fought for his life under the conditions of the war and the Holocaust. As a Soviet prisoner of war, he was sent to the Sobibor death camp, where he became one of the active participants in the famous uprising. During the Holocaust, A. Weispapir lost most of his closest relatives. The post-war years are characterized by A. Weispapir's attempts to return to social activities, to improve a personal life and to make a career in conditions of increasing state and domestic anti-Semitism. This was hampered by his father's "repressed" past, which deprived him of some opportunities. In particular, receiving a party membership card. This research includes description of A. Weispapir's life in Ukraine after the collapse of the USSR, his role in preserving the memory of the Holocaust. The authors made an attempt to show the media image of this personality in cinema. It is established that from the end of the 1980s to the present day, he has been represented in feature and documentary films. Through his experience, the filmmakers tried to convey human behavior in the extreme conditions of war, when violence had to be resorted to for salvation. It is noted that the theme of the uprising in Sobibor retains a political connotation, and can be used in the context of information warfare.

Keywords: Arkadii Weispapir, Jewish agrarian settlements, South of Ukraine, collectivization, Holodomor, Great Terror, World War II, crime of genocide, Holocaust, Sobibor, media image, cinema.

Bibliography

Arad, Yitzhak. *The Operation Reinhard Death Camps, Revised and Expanded Edition: Belzec, Sobibor, Treblinka*. Bloomington: Indiana University Press, 2018.

«Arkadij Moiseevich Vajspapir». *Pamjat' naroda 1941–1945*. Accessed July 20, 2021. <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero91950318>.

«Bobrovij kut». *Jelektronnaja evrejskaja jenciklopedija*. Accessed July 20, 2021. <https://eleven.co.il/diaspora/communities/10677/>.

Fanajlova, Elena. «Kto meshal sledovat' pravde? Oshibki v fil'me "Sobibor"». *Radio svoboda*. May 28, 2018. <https://www.svoboda.org/a/29223173.html>.

«Fil'm "Sobibor" obsudili vmeste s akterami». *Moskva Centr*. December 6, 2018. <https://caoinform.moscow/film-sobibor-obsudili-vmeste-s-akterami/>.

Grossman, Vasilij, and Il'ja Jerenburg, eds. *Chernaja kniga: o zlodejskom povsemestnom ubijstve evreev nemecko-fashistskimi zahvatchikami vo vremenno okkupirovannyh rajonah Sovetskogo Sojuza i v gitlerovskih lagerjah unichtozhenija na territorii Pol'shi vo vremena vojny 1941–1945 gg*. Moskva: AST: CORPUS, 2015.

«Habenskij pro "Sobibor": "chertovski interesno" pereveshivalo "ochen' tjazhelo"». *Tass.ru*. Accessed July 20, 2021. <https://tass.ru/interviews/5160554>.

Kaparulin, Yurii. «The Holocaust in the South Ukraine: the Response of Survived Jews of Kalinindorf District after Occupation.» In *Colloquia Humanistica* 9, 153–180. Warsaw: Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences, 2020.

Khanin, Vladimir, ed. *Documents on Ukrainian-Jewish Identity and Emigration, 1944–1990*. London; Portland: Frank Cass, 2003.

Kostyrchenko, Gennadij. *Stalin protiv «kosmopolitov»*. *Vlast' i evrejskaja intelligencija v SSSR*. Moskva: ROSSPJeN, 2010.

Kovba, Zhanna, and Anna Prokhorova. «Arkadii Vaispapir: Ostannii iz Sobibora». *Istorychna pravda*. January 19, 2018. <https://www.istpravda.com.ua/articles/5a6127164c347/>.

Kozyriatska, Svitlana. «Formuvannia mediaobrazu: retrospektyva ta suchasnist». *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences* 130 (2017): 50–53.

Krichevskaja, Rivka. «Tragedija v Bobrovom Kute». *Vseizrail'skaja asociacija «Uceleвшie v konclagerjah i getto»*. Accessed July 20, 2021. <https://www.netzulim.org/R/OrgR/Articles/Stories/Krichevski01.html>.

Levi, Dzhovanni. «K voprosu o mikroistorii». In *Sovremennye metody prepodavaniya novshej istorii*, 167–190. Moskva, 1996.

Leydesdorff, Selma. *Sasha Pechersky: Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History (Memory and Narrative)*. New York: Routledge, 2017.

Makarova, Julija, Konstantin Mogilevskij, and Mihail Jedel'shtejn. *Sobibor: hronika vosstanija v lagere smerti*. Moskva: Izdatel'stvo «Je», 2018.

Megargee, Geoffrey P., ed. *The United States Holocaust Memorial Museum encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*. Vol. 1, «Early camps, youth camps, and concentration camps and sub camps under the SS- Business Administration Main Office (WVHA)». Bloomington: Indiana University Press, 2009.

Podkur, Roman. *Velykyi teror 1937–1938 rr. na Donbasi*. Kyiv: NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy, 2016.

Rashke, Richard. *Escape from Sobibor*. University of Illinois Press, 1995.

Romanets, Natalia. «Borotba iz shkidnytstvom v aharnomu sektori Ukrainy yak skladova “Velykoho teroru” (1937–1938 rr.)». In *Politychni represii v Ukrainskii RSR 1937–1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia «Velykoho teroru» v SRSR: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*, 188–210. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013.

Rozett, Robert, and Shmuel Spector, eds. *Encyclopedia of the Holocaust*. Jerusalem Publishing House Ltd, 2000.

Schelvis, Jules. *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*. Oxford; New York: Berg, 2007.

«Sobibor: Key dates». *Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum*. May 17, 2021. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/sobibor-key-dates>.

Vasil'ev, Ivan, comp. *Aleksandr Pecherskij: proryv v bessmertie*. Moskva: Vremja, 2013.

Vermenych, Yaroslava. «Mikroistoriia yak problemne pole sotsiohumanitarnykh doslidzhen». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2010): 156–169.

Vodotyka, Serhii, et al. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Khersonska oblast*. Kherson: Naddniprianska pravda, 2008.

«Vosstanie v Sobibore». *artdoc.media*. Accessed July 20, 2021. https://artdoc.media/ru/movie/opstand_in_sobibor_1989_140/.

«Yad Vashem. ID 42964». Accessed July 20, 2021. https://photos.yadvashem.org/photo-details.html?language=en&item_id=42964&ind=0.

Archives

Central'nyj arhiv Ministerstva oborony Rossijskoj Federacii (CAMO RF). F. 33, op. 686196, spr. 5634.

Derzhavnyi arhiv Khersonskoi oblasti (DAKhO). F. R 4033, op. 5, spr. 119.

Yad Vashem Documents Archive. Item ID Tape Number VT/8900.

ДОДАТКИ

Фото 1. Постанова трійки НКВС про розстріл М. Л. Вайспапіра. 16 квітня 1938 р. (ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 3)

Фото 2. А. Вайспапір у РСЧА (Yad Vashem Documents Archive, запис № VT/8900)

Фото 3. Меморіальна церемонія за участі повстанців Собібора. А. Вайспапір – другий ліворуч, О. Печерський – третій ліворуч, С. Розенфельд – крайній праворуч. Ростов, 1970 р.
(Джерело: https://photos.yadvashem.org/photo-details.html?language=en&item_id=42964&ind=0.)

Фото 4. А. Вайспапір із своїми синами під час нагородження українським орденом «За мужність» III ступеня. Ліворуч – молодший син Вадим, праворуч – старший син Михайло. Київ 2016 р.
(Джерело: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5a6127164c347/>)

Фото 5. Родина Вайспапірів, 1960 р.
(Макарова Ю. и др. «Собібор: хроніка восстання в лагере смерті», с. 153)

Фото 6. На зйомках радянсько-нідерландської документальної стрічки «Повстання в Собіборі», 1988 р. Аркадій Вайспапір разом із дружиною Фанею, на задньому плані (Макарова Ю. и др. «Собібор: хроніка восстання в лагере смерті», с. 181)